

מיסוי עפ"י חז"ל – אחיד או פרוגרסיבי?

הרמב"ם (בהקדמה לפירוש המשנה) כותב שמסכת בבא בתרא כולה קבלה ודברי סברה ולכן היא נמצאת אחרי מסכתות בבא קמא ובבא מציעא, בהם הנושאים המרכזיים מיוסדים על התורה שבכתב. הכללים המנחים של דיני מיסוי מובאים במסכת בבא בתרא, לכן מוצאים בפוסקים שלנושא גביית מסים אין הגדרות הלכתיות מדויקות ומחייבות. באופן כללי הולכים בהם אחר מנהג המקום, במקרים רבים גם כשהמנהג הינו בניגוד להלכה, כיוון שתושבי המקום מקבלים עליהם את חוקי המיסוי המקומיים ובכך בעצם מוחלים אחד לשני על הזכויות המוקנות להם בהלכה. אך כשקובעים מנהגים חדשים צריך לכוון את המנהג שיהיה בהתאם להלכה. כותב הרשב"א (בתשובה ח"ד סי' רס):

דיני המס בכל מקום אין יסודותן בהררי קודש התלמוד, ובכל מקום ומקום תמצא בו דינים מחולפים על פי הנהוג והסכמת גדוליהם אשר גבלו ראשונים, ורשאים הן בני העיר לעשות תקנות קבועות ומנהגים ידועים כפי מה שירצו שלא על פי ההלכה, שזה דבר שבממון...

וכן מובא בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (מהדורת בלאך, סי' קו):

ענייני מס אינם תלויים לא בסברא ולא בגמרא, אך [כפי] מנהג המדינה.

ר"י בן עזרא בספרו 'משא מלך' חלק נעילת שערים כותב¹:

העיקר לדיני המסים... הוא המנהג, ומטעם זה כל ציבור וציבור מתקנים הסכמות וסייגים בכל עת ובכל זמן כפי מה שמסכימים לתועלת אותו הזמן, אך צריך שהמנהג שיעשוהו יהיה קרוב לדין.

לאור זאת עלינו לברר, מה צריכים להיות העקרונות המנחים בדיני מיסים במדינה יהודית, וכן ברשות מקומית ובישוב קהילתי המבקשים להשתית את חייהם לאור התורה.

א. עקרונות הגבייה

במקורות מצאנו שני עקרונות מרכזיים הקובעים את חלוקת נטל המס בין התושבים:

1. עיקרון השותפות

כותב הרמב"ם (הל' שכנים ה, ב):

חצר השותפין כל אחד כופה את חבריו לעשות בה בית שער ודלת... אבל שאר דברים... אינו כופה. עשה אחד מהן מעצמו, אם גילה השני דעתו שנוח לו במה שעשה חברו מגלגלין עליו את הכול ונותן חלקו בהוצאה.

¹ ועי' עוד בשו"ת תרומת הדשן סי' שמב; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, מהדורת בלאך, סי' תתקצה; שו"ת מהרשד"ם, חו"מ סי' שסט; שו"ת הרשב"א ח"ה סי' עד; ח"ג סי' תיב, שצח; שו"ת הרמ"ע מפאנו סי' מג; מרדכי, ב"ב סי' תעז; נחלת שבעה סי' כז; שו"ת חינוך בית יהודה סי' צח (מה, ב); מנחם אלון, המשפט העברי, פרק תשעה עשר, "תקנות הקהל".

אדם חייב להשתתף בהוצאות הציבוריות של מקום מגוריו מעצם היותו שותף, לעתים גם כאשר הוא עצמו אינו נהנה מכך. הרמ"א (חו"מ קסג, ג בשם מהר"י מינץ) כותב שכל תושבי העיר חייבים להשתתף בצורכי חתונות או מקווה וכדומה, גם מי שאינו זקוק לשירותים אלו. הפתחי תשובה (חו"מ סי' קסג ס"ק כג) מוסיף בשם מהר"י מינץ, שכל דבר שהוא לתועלת או לטובת רוב הציבור, כולם חייבים להשתתף. מכאן משמע שרק בהוצאות שהרוב אינו נהנה מהם, הגבייה אינה מתחלקת בין כולם אלא רק בין אלו שנהנים מהשירות. מאידך לדעת הסמ"ע (ס"ק לב) החובה על כולם להשתתף מתייחסת רק לשירותים שכל ישראל צריכים, כגון אולם חתונות או מקווה. במקרים אלו גם היחידים שמחמת זקנה וכדו' אינם זקוקים להם חייבים להשתתף². במשנה (שקלים פ"ד מ"ב) כתוב שמימון אמת המים, חומת העיר, המגדלים ושאר הצרכים של ירושלים באים משיירי הכסף שהצטברו בלשכה בבית המקדש. ומסביר המרדכי (ב"ב סי' תעה) שיירושלים לא נתחלקה לשבטים וכל ישראל יכולים לשבת בה, לכן הצרכים שלה באים משיירי הלשכה שנתנו כל ישראל. דהיינו השותפות מחייבת חלוקה שוויונית בין השותפים.

2. עיקרון ההנאה

מובא בגמרא (ב"ק קטז, ב) שאנשי שיירה שהיו מהלכים במדבר ובאו עליהם גייסות לגזלם, כיוון שמטרת הגייסות היא לקחת את הרכוש, לא מחלקים את דמי הכופר באופן שוויוני ביניהם אלא יחסית לממון של כל אחד ואחד; אולם שיירה ששכרה מדריך להראות להם את הדרך, כיוון שמדובר בהצלה גופנית וממונית גם יחד, מחשבים חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות. וכן ספינה שנאלצו להטיל את משאה לים כדי שלא תיטרף ביים, אין מחלקים לפי ממון אלא לפי משא משום שהמשא הוא שיצר את הסכנה, וכל אחד נדרש לשאת בנזק, יחסית למידת אחריותו ליצירת הבעיה.

בגמרא (ב"ב ז, ב) מובאות שתי דעות בעניין השתתפות בבניית חומות העיר³. לדעה אחת השתתפות בני העיר הינה לפי ממונם ולפי הדעה השנייה ההשתתפות הינה לפי הקירבה לחומות העיר. יש המפרשים שלפי הדעה השנייה החישוב הוא לפי שניהם: קודם לפי ממון ואחר כך לפי הקירבה לחומה.

סיכום: מהסוגיות בגמרא רואים שחלוקת הנטל מתבצעת לפי ההנאה היחסית של כל אחד ואחד. לכן כשמדובר בסכנת נפשות הנטל מתחלק לפי גולגולת ויש שכתבו שמשתתפים לפי בתי אב (חזו"א ב"ב ד, יט; שו"ת חת"ס סי' קנט ו-קסז). מאידך, כשמדובר בהצלת ממון, החלוקה מתבצעת יחסית להיקף הרכוש שניצל, שהוא גם מבטא את היכולת האישית לשאת בנטל. לכן במימון צורכי העיר הכלליים, הוצאות החיוניות לקיום הגוף מתחלקות באופן שוויוני, ואילו הוצאות המיועדות לצורכי נוחות גובים יחסית לממון. זאת מכיוון שהעני לא היה מוציא כסף בעד מוצרי נוחות בה בעת שחסרים לו צרכים בסיסיים יותר.

² יש חילוקים רבים בדינים אלו ועי' בספר 'משא מלך' (חלק חמישי, שער ראשון) למה"ר יוסף בן עזרא (תלמיד המהרשד"ם), הדין בכך באריכות.

³ להרחבה בסוגיה זו, עי' במאמרו של הרב יהודה שביב על מיסים במועצה איזורית, 'תחומין' ח"ו, עמ' 270.

לפיכך, להוציא מצב של סכנת נפשות תמיד מחשבין לפי ממון (רא"ש, ב"ב סי' כב; מהר"ם מרוטנבורג, מובא במרדכי ב"ב סי' תעד ו-תעט).
כאשר ההשתתפות מתחלקת לפי ממון, לכאורה הכוונה היא שכל אחד משלם אחוז אחד מממונו (דהיינו "מיסוי יחסי"). בהמשך נראה שאפשר גם אחרת.

ב. חלוקת הנטל בין עשירים לעניים

1. שומרי העיר

במרדכי (ב"ב סי' תעה) מובאת שאלה שנשאל המהר"ם מרוטנבורג בעניין שומרי העיר. בתחילה תושבי העיר היו שומרים בעצמם בתורנות. בהמשך החליטו לשכור שומרים ולגבות תשלום מהתושבים. קעת עלתה השאלה האם יתחלקו בנטל בשווה כדרך שעשו כששמרו בגופם, או שעתה יתחלקו בנטל לפי ממון.

בתשובתו כותב המהר"ם מרוטנבורג כי כאשר תושבי העיר שומרים בעצמם, השמירה צריכה להתחלק בשווה בין התושבים הכשירים לשמור, כי עני יכול לשמור כמו עשיר. אבל אם נקבע שההשתתפות הינה כספית, אזי מחלקים את הנטל לפי ממון.

החזון איש (ח"מ ד, יט, ד"ה במרדכי) מסביר את מהות ההבדל בחלוקת נטל השמירה (בין תורניות שמירה לבין קניית שירותי שמירה) כך: אם השמירה מתבצעת על ידי התושבים עצמם אין העשירים חייבים להשתתף יחסית לעושרם, דלעניין טרחת הגוף שווים העניים לעשירים ואינם מקופחים בכך שהם שומרים כמו העשירים. מאידך אם ההשתתפות נעשית באמצעות תשלום כספי, אזי אם יתנו העניים כמו העשירים, הם יוצאים מקופחים,

שכל פרוטה שלוקחים מן העני נוטלים ממנו חלק נפשו. וכל שעניו מרובה התרומה שלוקחים ממנו יקרה וחשובה ביותר לפי מעמדו.

החזון איש אינו כותב שהעשירים צריכים לשלם יותר כי הנאתם מהשמירה גדולה יותר. במקום זה הוא מתייחס למאמץ היחסי הנדרש מהעני לעומת העשיר. מדבריו נראה שחישוב ההשתתפות בנטל לא נעשה לפי סרגל מדידה ישר, אלא מתייחסים למאמץ היחסי הנדרש מהעני מול העשיר.

2. צרכים אחרים

בנוסף לדברי החזון איש שהבאנו, ניתן למצוא רמז לחלוקת הנטל על פי המאמץ הכספי היחסי בתשובת הרשב"א (ח"ג שפ"א) ובעקבותיו בשו"ע (או"ח נג, כג) שכתבו:

שכר שליח ציבור (חזון) פורעים מקופת הקהל אע"פ שהשליח ציבור מוציא הדל כעשיר, מכל מקום אין יד העני משגת כעשיר.

הרש"ר הירש (חורב, פרק צה, סעי' תרד), "חובת הפרט לכונן ולהחזיק קהילה", עמ' 433 מרחיק לכת וכותב:

...על כל יחיד לתרום לכל צורכי הקהילה, לא לפי ההנאה שהוא נהנה מן הקהילה, ולא לפי מספר חברי הקהילה בשווה אלא לפי כוחו... יש אומרים שגובין חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות, וכן הוא מנהג הקהילות. אבל במקום שאין מנהג קבוע חלוקת נטל ההוצאות בין החברים הוא לפי היכולת הכספית (ממון) של כל אחד... קביעת חלקו של כל אחד היא על פי הערכת רכושו או על פי הצהרה בשבועה.

במנהגי הקהילות יש דוגמאות לכך שהקילו או פטרו ממס את מי שלא היה באפשרותו לשאת בנטל, כגון בעלי יכולת נמוכה⁴, אלמנות ויתומים⁵, ואף בעלי משפחות גדולות במיוחד⁶. ראוי לציין שעיקר המס בימי הביניים ובתקופות המאוחרות היה מיועד לשלטון המרכזי של המדינה ופחות לצורכי הקהילה עצמה.

3. צרכי חינוך

כותב רבנו ירוחם (נתיב ו, ח"ג):

נראה כי שכר מלמדי תינוקות בעיירות קטנות, שאין היחידים יכולים לתת שכר מלמד, שהוא על כל הקהל לפי ממון ולא על אבותיהן של תינוקות לבד, כי אין יכולים על זה. על כך כותב הרמ"א (ח"מ קסג, ג) שאכן הנהנים הישירים, היינו אבות הילדים, צריכים לשאת בנטל כפי כוחם, ורק לגבי מה שהוא למעלה מכוחם יש להשלים מקופת הקהילה. לגבי הוצאות חינוך היה מי שהתייחס להוצאות חינוך כחובה מיוחדת המוטלת על כלל הציבור מכוח תקנת רבי יהושע בן גמלא שתיקן להושיב מלמדים בכל עיר ללמד כל אחד - עשיר כרש⁷.

4. בניית בית כנסת

אף על פי שביית כנסת הוא בבחינת צורכי נפש, ולכאורה ההשתתפות צריכה להיות לפי נפשות, מכיוון שבניית בית כנסת הינו השקעה ארוכת טווח והתועלת ממנו משתרעת על פני כל החיים והעשירים קשורים למקומם יותר מהעניים הנוטים לעבור ממקום למקום, מכאן שהתועלת שמפיקים העשירים רבה יותר ולכן גובים מהם לפי עושרם (שו"ת מהר"ם מפאדובא, סי' מב). גם היום עניים הגרים בשכירות עוברים ממקום למקום הרבה יותר מבעלי נכסים.

5. תשתית

מעשה באנשי כפר שרצו להניח צינור להובלת מים מעיר קרובה. תושבי הכפר האמידים טענו שמים הם בבחינת חיי נפש, ולכן כולם צריכים להשתתף במימון בשווה (לפי נפשות). פסק הצמח צדק (שו"ת צמח צדק סי' לד) שבשביל חיי נפש אפשר ללכת ברגל ולהביא מים מהבאר או מן העיר. הצנרת באה רק לשם נוחות, ולכן גובים לפי ממון, ולא לפי נפשות כדרישת העשירים.

ג. מיסוי בית, שדות ורכוש שאינו מניב רווחים

1. מיסוי ביתו וכלי תשמישו

כתב המהר"ם מרוטנברג (מובא במרדכי ב"ב, סוף סי' תעה):

וששאלתם אם יש לתת מס מן הבתים אם לא, זה הכלל, הכול לפי מנהג העיר... ואם אין מנהג קבוע בעיר חזינן אם הוא לצורך בניין חומות ומגדלותיה לשמירת העיר ודאי יש ליתן מס מן הבתים... אבל שאר מסים קצובין שנותנין בכל שנה מס לשר או לעירוניים (= מס העיר) זו היא מחמת הרווח שמרוויחים בעיר (=מס הכנסה) אין ליתן מס מן הבתים

⁴ תרומת הדשן סי' שמב; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א, תעז; ספר ההערכה מנטובה תנה, ג.

⁵ תרומת הדשן שם; ספר 'משא מלך' (חלק רביעי, משפט הרביעי והחמישי).

⁶ מובא במאמרו של הרב כ. פ. טכורש, עמ' רפב, בשם ספר 'משא מלך', שפטרו משפחות עם 12 ילדים ומעלה.

⁷ "תקנות תמכין דאורייתא" שנמצאו בק"ק מונקאטש מיסודו של האדמו"ר ר' צבי אלימלך שפירא.

אבל אם יש לו שניים או שלשה בתים יש להם ליתן מהם, דמאי שנא מריווח אחר, אבל מביתו לא יתן כלומר מבית דירתו לא יתן כמו אחר (=דירה שלא גר בה).
וכתב מהר"י וייל בתשובותיו (מובא בספר 'משא מלך', ח"ג, השער השני, המשפט הראשון):
וכלים שנשתמשו בביתו והבית שהוא דר בו וספריה ובגדים אינם בכלל נתינת המס.
ור' יוסף בן עזרא עצמו (משא מלך שם, סוף המשפט הראשון) כותב:
ועוד ראיתי נוהגים במקומינו (=שגובים מס) אפילו מן הבית שהאדם דר בו, ובאמת רע עלי מאוד ואין שורש לדבר זה כלל ואולי טעם המנהג לפי שיכול למכרה וירויח במעות וישכיר לעצמו עליית קיר קטנה...

ובהמשך (במשפט החמישי) הוא כותב:
ומטלטלים שיש לאדם בביתו לשימושם וגם הספרים שלומד בהם אין אנו משלמים כלום והוא מנהג קרוב לדין.
מהמקורות שהבאנו רואים שלא משלמים מס קבוע על דירה שגר בה ועל כלי תשמישיו. גובים מס המחושב לפי ערך ביתו, אם בכלל, רק לצורך בניית חומות העיר. אם הוא שוכר בית למגוריו, גובים אך ורק ביחס לעלות השכירות.
אדם שברשותו יותר מבית אחד. ראינו לעיל את דברי המהר"ם מרוטנבורג שדינו ככל נכס מניב אחר. בספר 'משא מלך' מובאת דעה שלפיה משלמים מס רק אם הבית מושכר, דהיינו שהבית מניב רווח כספי. בסאלוניקי היה מקובל לגבות מס לפי מחצית שווי הבית.

2. מיסוי קרקעות

ר' יוסף בן עזרא (משא מלך, ח"ג, השער השני, המשפט הראשון) מביא שתי דעות, ובנוסף מציין מצב של שעת הדחק:

- א. לא גובים מס מקרקעות מכיוון שקשה להרוויח מחקלאות ותלויים באיתני הטבע.
- ב. משלמים מס לפי חצי שיעור מהטעם האמור.
- ג. בשעת הדחק - משלמים מס מלא, רק כאשר השלטונות מכבידים מאוד ואין אפשרות אחרת.
- מדיני מיסוי הקרקעות עולה בברור שלכתחילה תשלום המס מחושב לפי נכסים המניבים רווח.

3. כסף שאינו מניב רווחים

הרמ"א (ח"מ ס' קסג, ג) מביא מחלוקת אם חייבים במס על פיקדון הנמצא ביד אחרים ואינו נושא ונותן בו (=אינו מרוויח עליו). ר' יוסף בן עזרא (משא מלך, שם, המשפט השלישי) מביא ארבעה דעות שונות בנידון:

- א. לא משלמים מס על ממון שאינו מניב רווח.
 - ב. משלמים מס על ממון שאינו מניב רווח.
 - ג. משלמים מס רק אם ידוע לשלטון שאדם זה הוא עשיר ובגלל זה דורשים יותר מסים.
 - ד. משלם מס חלקי, רבע או שישית.
- לפי רוב הדעות אין משלמים, או משלמים מס נמוך מאוד, על ממון שאינו מניב רווח, כל זמן שעצם קיומו של הנכס אינו מחייב את בני העיר בתשלום מס גבוה יותר.

4. מיסוי תכשיטים

בספר 'משא מלך' (במשפט החמישי) מובא שעל אף שמדברי הגאונים משמע שאין משלמים מס על תכשיטים כיוון שאין עליהם רווח, מקובל לשלם עליהם מס, כיוון שאפשר למכור אותם.

בתרומת הדשן מובא הסיבה לשינוי שחל במדיניות המיסוי של תכשיטים:
דחיישנין לרמאים, שיקנו חפצים ותכשיטים בזמן נתינת המס, ועל ידי כך יתחמקו מתשלום המס.

מובא ברמ"א (חו"מ קסג, ג) שבעבור תכשיטים גובים מס בשיעור נמוך מהמס שגובים בעבור ממון, אבל במקום שנוהגים אחרת הולכים לפי המנהג.
בשו"ת חתם סופר (סי' נט, מובא גם בפתחי תשובה שם ס"ק כ) מובא שנהגו בכל הקהילות לשלם מס רק על התכשיטים שהם מעבר לנדרש בעבור שבת, יום טוב וימי החול. להוציא תכשיטים יקרים במיוחד, גובה המס מחושב לפי ערך החומרים שמהם עשוי התכשיט. בסאלוניקי נהגו לגבות מס על תכשיטים לפי חצי משוויים, ומסיים ר' יוסף בן עזרא: וכן נכון לעשות.

5. סיכום כללי

המס מחושב בעיקר לפי נכסים המניבים רווחים. במידה פחותה יותר מחשבים לעתים גם מוצרי מותרות. באופן כללי לא משלמים מס על רכוש בסיסי הנדרש לצורך מחיה.

ד. התחשבות בציבור ושלא להכביד במסים

נחמיה מעיד על עצמו שהוריד מנטל המסים (נחמיה ה, טו):
והפחות הראשונים אשר לפני הכבידו על העם ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת א-להים.
מובא במדרש הגדול (שמות כא, הקדמה לפרשה):
אמר לו הקב"ה למלך: לתקן עולמי שמתני לך מלכות בארץ, לא להרע לעולמי. ראה שלא תטול מכס יתר ולא כסף גולגלת יתר, ידוע תדע פני צאנך ותנהלם ברחמים.
וכותב הפלא יועץ (ערך "תיקון"):
...וכן צריכים לתקן תקנות להקל מטורח ציבור, כי גדול כבוד הצבור, וחמור הוא איסור טורח ציבור שדוחה איסור דרבנן...
וברוח זו כותב גם הרש"ר הירש (חורב, פרק צה, סעי' תרד):
...נחשב כגזילה לכופ איזה חבר העדה לתת לצרכי ציבור יותר מכפי כחו ויכולתו.⁸

ה.. צדקה כמס

1. כפייה בצדקה

לפי רוב רובם של הפוסקים, כולל הרמב"ם (הל' מתנות עניים ז, י), הטור והשו"ע (יו"ד רמח, א), בית דין כופין את מצוות צדקה על מי שאינה מקיימה כראוי.⁹ הרמב"ם כותב:
מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו - בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן. ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו...

⁸ לדוגמאות נוספות ראה ספר 'משטר ומדינה בישראל עפ"י התורה' פרק "דרכי נועם ושלו"ם"
⁹ עיקר המחלוקת נסובה סביב השאלה האם צדקה הינה מצוות עשה שמתן שכרה כתובה בצידה שאין כופין עליה. לדעת רב האי גאון, רבינו יוסף טוב עלם, רבינו תם ובעל המאור אין כופין. מאידך כמעט כל הפוסקים מהרמב"ם ואילך (מלבד המהרש"ם ומלבד הרשב"א הסובר שכופין אך לא יורדין לנכסיו) חולקים וקובעים כי כופין על הצדקה. להרחבה ראה מאמרינו בנושא זה באתרים 'דעת' (יכנס בקרוב) ו'מעגלי צדק'.

הרשב"א בתשובה (ח"ח, הוצ' מכוון ירושלים, סי' קכו; מובא גם בב"י יו"ד סוף סי' רנ) מציג התייחסות מפורשות לצדקה כאל מס:

שאלת אם יכולים בי"ד לחייב את הציבור לעשות צדקה לפי המס או לפי נדבה כאשר ידבנו לבו. תשובה: בזו אין כל המקומות שווים אלא יש מקומות שנהגו לפי הנדבה ויש מקומות שנהגו לפי המס. אבל שורת הדין יראה לפי מה שיש לכל אחד ואחד שכולן חייבין לפרנס את העניים והחיוב לפי הממון שממנו מפרנסים אותם. וכמה נחלקו בזה המקומות ועדיין היא מחלוקת והנותן לפי הברכה ראוי יותר לברכה.

על תקופה זו כותב ערוך השלחן (יו"ד רנ, יב):

... ואמנם בזמן הרשב"א התחיל המצב להתמוטט ורבו עניים ולכן אמרו העשירים כיוון שמהצדקות שלנו לא יספיק לצרכיהם אם כן מה בצע בקופה של צדקה, יחזרו על הפתחים וכל אחד יתן כפי נדבת ליבו והבינוניים אמרו לפי ממון כלומר, שתהיה קופה של צדקה ופסק הרשב"א שהדין עם הבינוניים לפי שמדין תורה כן הוא ואי משום שלא יספיק יחזרו אח"כ על הפתחים.

זהו שאומר שהדור נדלדל כלומר, שהקופה אינה מספקת ולכן התחיל בזמנו חילופי מנהגים יש מקומות שנתנו לפי נדבת ליבן ויש לפי המסים והכל מפני לחצינו זו הדחק¹⁰.

לאחר האמנציפציה אבדה כליל יכולתה של הקהילה לכפות, כמובא בערוך השלחן (יו"ד רמח, יג):

... ויראה לענ"ד דכיוון דקיימא לן דכופין על הצדקה, ועכשיו בזמן הזה ידוע שאין לנו כח לכוף.

2. שיעור החיוב

מהו שיעור החיוב בצדקה? מובא בשו"ע (יו"ד רמט, א):

[שיעור נתינת צדקה] אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו מצווה מן המובחר ואחד מעשרה מידה בינונית, פחות מכאן עין רעה¹¹.

הרב חיים קנייבסקי (דרך אמונה, מתנות עניים פרק ז סעי' כד) והרב ואזנר (שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קכא; ח"ה סי' קלג) סוברים שתקנת אושא (כתובות נ, ב) "שהמבזבז אל יבזבז יותר מחומש" לא נאמרה במקום שהעניים מצויים ואין קופה ציבורית שדואגת לצרכיהם. במצב כזה אדם שידו משגת (=עשיר) מחוייב גם ביותר מחומש, דעה זו מסתמכת על הבנה פשוטה בלשון השו"ע שהובא לעיל, ועל אחרונים רבים הסוברים כך¹².

¹⁰ שמעתי מפרופ' יום-טוב עסיס שבדרך כלל העשירים שימשו כפרנסי הקהל, לכן למעשה ברוב המקומות לא נהגו לכפות על הצדקה. מקובל לחשוב שעמותות הצדקה הם המצאה מודרנית, אך למעשה כבר אז כשהתארגנות הקהילתית לא הצליחה לענות על הצרכים, קמו מעין עמותות להשלמת החסר.

¹¹ בדומה לכך מופיע גם בטור. וכן ברמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז ה"א וה"ה.

¹² פרישה (יו"ד סי' רמט); יפה מראה (ריש פאה); ריעב"ץ (שאלת יעב"ץ ח"א סי' ג) ואולי אורה"ח (ראשון לציון סי' רמז). החפץ חיים (אהבת חסד ח"ב פרק כ סעי' א) והחכמת אדם (כלל קמד סעי' י) סוברים שתקנת אושא לא חלה על עשיר מופלג, נראה שלדעתם עשיר מופלג מחוייב אף ביותר מחומש: שבילי דוד (יוד רמט, א), יפה ללב (יו"ד רמט, ז), שו"ת ישמח ללב (יו"ד סי' לב), שו"ת ישכיל עבדי (ח"א יו"ד ח"ג סי' א אות לז-לח) וכבוד חכמים (ירושלמי ריש פאה, סי' יא) כתבו מפורשות שתקנת אושא לא חלה על עשיר או עשיר מופלג ומחובתם להפריש אף יותר מחומש.

רבים אחרים סוברים שבכל מקרה אין לחייב אדם ביותר מעשירית, או חומש¹³:
מהר"י קורקוס (הל' מתנות עניים ז, א) מביא את הדעה דלהלן:
...אם לא יספיק לעני חמישית ממונו שאינו חייב יותר... אז נקרא אין יד הנותן משגת ואינו
חייב להשלים חסרונו.

בערוך השולחן (י"ד רמט, ד) מובא:

אבל אם אין ידו משגת, כלומר או שהוא אינו עשיר כל כך או שעניים מדוברים יתן עד חומש
או מעשר ואף שאין בזה די מחסורו הלא אי אפשר יותר ונראה דאף מי שאינו נותן מעשר
מכל מקום מצוות הצדקה קיים אלא שלא קיימה כראוי.
פוסקים רבים כגון, האור זרוע (הל' צדקה סי' יג), המאירי (אבות א, טז), הברטנורה (פאה א, א),
ר"ש סיריליאו (בירושלמי ריש פאה) והחת"ס (שו"ת חת"ס יור"ד רכ"ט) מפרשים את תקנת אושא
כלשונה, מבלי לפרט סייגים, לכאורה יש מקום לומר שלדעתם תקנת אושא תקפה בכל מצב,
להוציא ספק פיקוח נפש.

בשו"ת אגרות משה (י"ד סוף סי' קמג) מובא שהרמ"א ומרן מחבר השו"ע חלוקים בכך:

...ובשו"ע מפורש שהמחבר סובר דבידו משגת מחויב ליתן כפי צורך העניים אף שהוא
יותר מחומש... על כל פנים הרמ"א שכתב "ואל יבזבו יותר מחומש בצדקה", פליג וסובר
שאסור... ודעת הרמב"ם והמחבר צריך עיון. על כל פנים למעשה, אין לבזבו יותר מחומש
אם לא לחשש פיקוח נפש.

בניגוד לדעת האגרות משה, בשו"ת מנחת יצחק (ח"ה סי' לד אות ב) מובא שאין מחלוקת בין
הרמ"א למרן הב"י:

...דאם רצונו לחלוק היה כותב "ויש אומרים" ... [גם] ראיתי בדרכי משה השלם נשכתב
הרמ"א] שעל דברי המחבר בשו"ע "עד חומש מצווה מן המוכרח" כתב למקור הדברים...
"באושא התקינו המבזבו על יבזבו יותר מחומש שמא יצטרך לבריות" שמע מינה דלא בא
לחלוק על דברי המחבר אלא למלאות דבריו, דבאין ידו משגת אסור לבזבו, אבל בידו
משגת יש לומר דמודה לדברי המחבר...

3. חיובו של המתפרנס בדחוק

הטור (י"ד רנא, ד) כותב, שחייב אדם להקדים פרנסתו לפני פרנסת אחרים, אולם אינו חייב
לתת צדקה עד שיהיה לו כדי פרנסתו שנאמר "וחי אחיך עמך" - חייך קודמין לחיי אחיך. מאידך,
חיי העני קודם לכל מותרות של עצמו (אורח משפט סי' קכח סעי' נד). אולם מדברי נביאים
(נחמיה י, לג) כל אדם בישראל חייב לתת לפחות שליש שקל בשנה (רמב"ם, מתנו"ע ז, ה).

4. סיכום

יש הסוברים שכאשר העניים מצויים עשיר מחויב לתת יותר מחומש. יש הסוברים שרק ממידת
חסידות יכול לתת יותר מחומש ויש הסוברים שבכל מקרה מלבד חשש פיקוח נפש אין לתת
יותר מחומש הכנסותיו לצדקה.

13 החיד"א (ברכ"י י"ד רמט, ב), שו"ת בית דינו של שלמה (י"ד א, מט), משרת משה (מתנו"ע דף פז ע"ב) ומנחת פתים
(י"ד רמט, א), צפנת פענח (רמב"ם ערכין ח, ג) ונזר הקודש (שאלת יעב"ץ סי' ב) כתבו שלצדקה יש קצבה למעלה
בשיעור חומש.

נראה שלפי רוב הדעות, ניתן לחייב אדם עשיר לתת עד חמישית מהכנסותיו לצדקה, אם אין לו כל קושי לעמוד בכך, ואם מצב העניים מחייב זאת. כמובן שחובה זו מוטלת באופן שוויוני בין כולם, כל אחד בהתאם ליכולת היחסית שלו.

עני מחוייב בסכום סמלי בלבד, של שלישית השקל בשנה (נכון להיום, פחות מעשרים ש"ח).

ו. השוואה למערכת גביית מיסים בימינו

על פי מקורות חז"ל ראינו ששיעור גביית המס להוצאות משותפות נקבע לפי ההון העצמי, בעיקר זה המניב רווחים ובמידה פחותה יותר לעיתים גם ממוצרי מותרות. באופן כללי אין גובים מס על בית המגורים וכלים. כיוון שבדרך כלל כמעט כל ההכנסה של השכבות החלשות מנוצלת להוצאות, ההון העצמי שלהם המחויב במס נמוך מאוד, ולכן בפועל הם כמעט ואינם משלמים מס. עיקר המעמסה נופל על בעלי ההון, שהם בדרך כלל גם בעלי ההכנסה הגבוהה. ראינו שגם ניתן להתייחס לצדקה כסוג של מס, מס שעל ידי נתינתו מקיימים מצווה. כאשר נשקלל את כל המרכיבים שהגדרנו עד עכשיו נוכל באופן כללי להצביע על שלוש מדרגות מס:

מדרגת המס הראשונה כוללת את ההכנסה הנדרשת להוצאות השוטפות. הכנסה זו פטורה לחלוטין ממס, מכיוון שאיננה יוצרת רכוש קבוע. היא גם פטורה מצדקה, כאמור לעיל ראינו שחייב להקדים פרנסתו לפרנסת אחרים.

מדרגת המס השנייה כוללת את ההכנסה שאינה נדרשת להוצאות השוטפות אך אינה כוללת את רמות ההכנסה הגבוהות ביותר. הכנסה זו בחלקה יוצרת הון ונכסים לכן המיסוי עליה יהיה חלקי בהתאם לנכסים המניבים שנוצרים. יתכן גם מס בשיעור נמוך על נכסים שנוצרו שאינם מניבים רווח. שיעור הצדקה במדרגה זו משתנה. לדוגמא, אדם בעל משפחה מרובת ילדים שטרם חיתן את ילדיו יתכן ולא יהיה מחויב בנתינת צדקה על מדרגה זו, כל עוד נראה שלא יצליח לחסוך להוצאות העתידיות שיידרש להם, הן להוצאות ילדיו והן להוצאותיו הוא, לאחר שיצא לגמלאות. מאידך, אדם שלפי הכנסתו וחסכוניותו נראה שלא יהיה לו קושי לדאוג לצרכיו ולצורכי ילדיו יחויב בנתינת צדקה בהתאם ליכולתו, ככל הנראה עד לשיעור עשירית מהכנסתו הכוללת.

מדרגת המס השלישית כוללת את רמות ההכנסה הגבוהות ביותר, הכנסה זו בד"כ תשמש לחיסכון, השקעה או מותרות, היא גם בדרך כלל יוצרת הון ונכסים, ולכן המיסוי עליה יהיה בשיעור גבוה יותר מהמדרגה השנייה. שיעור הצדקה במדרגה זו הוא מרבי, ויכול להגיע עד לחמישית מסך ההכנסה השנתית.

התיאור שהבאנו כאן דומה למס הפרוגרסיבי הנהוג כיום. ההבדל מתבטא בכך שבימינו המס אינו על ההון (להוציא מקרקעין), אלא על ההכנסה. שיעור המס על עבודה (משכורת) הוא פרוגרסיבי. לעומת זאת שיעור המס על רווחי הון הינו יחסי (אחוז קבוע) ולכן הוא אינו פרוגרסיבי. ארנונה מחושבת לפי גודל הבית ויוקרתו של אזור מגורים ולכן גם הוא בד"כ יחסי, ובנוסף גם אינו מתחשב במשפחות גדולות. מאידך, במקורות חז"ל ראינו שהמס הוא פרוגרסיבי אף יותר מהמקובל היום בחברות המודרניות, ונקבע לפי ההון העצמי, בעיקר זה המניב רווחים ובמידה פחותה לעתים גם ממוצרי מותרות. בדרך כלל, ככל שההון גדול יותר הרווחים גדלים, ולכן גובה המס מקביל במידה רבה לגובה ההכנסה. בעידן המודרני בעקבות שינויים בשוק העבודה, ההכנסה אינה תלויה כ"כ בהון העצמי ולכן המיסוי מחושב לפי ההכנסה. בימינו בחלק מהמדינות מקובל למסות רכישה של מוצרי מותרות, אף שבשנים האחרונות עקב הגלובליזציה

שיטה זו של מיסוי הולכת ופוחתת. מיסוי על מוצרי מותרות היה יכול להוות גורם מרסן לחומרנות היתר שפשטה בזמנינו¹⁴.

שיעור הצדקה מחושב בהתאם ליכולת, עד לחמישית מסך ההכנסה השנתית. ניראה שעקרונות המיסוי בחז"ל מתאימים לצורת המיסוי המקובלת בעולם המערבי. אולם יש לחלק את גביית המס לשני חלקים, אחד כללי והשני לצורכי סעד, כאשר הקריטריונים לגבייה שונים ביניהם. באופן זה המסגרת התקציבית של צורכי הסעד במדינה תהיה ברורה יותר, כמו גם מקורותיה והאחראים להיקפה; לא הממשלה כגוף ערטילאי, אלא האזרחים שממנים אותו באופן ישיר¹⁵.

סיכום

בתלמוד מוצאים רק הנחיות ודינים כלליים הקשורים לגביית מסים. דינים אלו מתבססים על סברה ומסורת חז"ל, המבטאים את סולם הערכים החברתי-כלכלי ביהדות. בנוסף, מאחר שמדובר בדיני ממונות, נוהגים ללכת אחר מנהג המקום. אך כאשר קובעים חוקים חדשים צריך שיתאימו להלכה.

ראינו מדין הגמרא שחלוקת נטל המסים מתחלק ביחס להנאה שמפיק כל אחד מבני העיר. בהמשך הראינו שחלוקה לפי מידת ההנאה כמעט תמיד משמעותה חלוקת הנטל לפי ממון, כיוון שבדרך כלל מדובר בצרכים שמי שדחוק ביותר יכול לחיות בלעדיהם. במקרים של סכנת נפשות החלוקה הינה לפי נפשות (או בתי אב).

מצאנו פוסקים שמדבריהם ניראה שחלוקת הנטל נמדדת לפי המאמץ היחסי הנדרש מהפרט ולא ע"י חישוב ליניארי ממוני פשוט (דהיינו מיסוי "פרוגרסיבי" ולא "מיסוי יחסי" המחושב לפי אחוז קבוע). הראינו ששיטת המס הנהוגה על פי חז"ל דומה לשיטת המס הפרוגרסיבי הנהוגת היום. ראינו שיש עיקרון חשוב, עוד מדברי נביאים, שלא להכביד במסים. בעידן המודרני, במקביל לעלייה ברמת החיים הבסיסית, הוצאות המחיה האמירו מאוד (הוצאות חשמל, מגורים, תחבורה, חינוך ועוד). גם רמת האבטלה גדלה, נוצר מצב שבו מצד אחד בעלי משכורות גבוהות נהנים מרמת חיים גבוהה, במחיר שיכולים לעמוד בו בקלות, מצד שני נוצרו שכבות נרחבות בציבור, בעלי משפחות גדולות ו/או בעלי הכנסה נמוכה, שקשה להם לעמוד בעלות הכספית המתחייבת מהחיים המודרניים. על מנת לשמור על העיקרון שלא להכביד על הציבור יש צורך במיסוי המשקף את היכולת. הממשלה האמורה לייצג את העם יכולה לתקן תקנות בהתאם לצרכי השעה ולהשתמש במיסוי ככלי להקטנת פערים חברתיים עד כדי הנהגת "מס שלילי", יש לראות בכך צדקה וגמילות חסדים של השכבות המבוססות יותר כלפי שכבות מועטות היכולת. לסיום יצוין שחלק משמעותי מהמס הוא תשלום בעבור שירותים. אדם צריך לשלם בעבור השירותים שבהם הוא משתמש. זהו עיקרון חינוכי חשוב, לא להתרגל לקבל מתנות ("שונא מתנות יחיה", משלי טו, כז) וכדי למנוע בזבז, כאשר מקבלים משהו בחינם מזלזלים בו. לכן עפ"י חז"ל הפערים בגבייה בין שכבות האוכלוסייה השונות יבואו לידי ביטוי מרבי דווקא במצוות צדקה, שבה הגבייה מתבצעת אך ורק ביחס ליכולת.

¹⁴ המשבר העולמי הנוכחי שבאה בחלקה כתוצאה מצריכת יתר, מוכיח עד כמה חומרנות זו הרסנית.

¹⁵ הערת המערכת: על כך – במספר מאמרים במדור 'צהר לחברה יהודית', בתוך 'צהר' יט.